

विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रिया

नारायणप्रसाद पन्थ

बुटवल बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य शिक्षकका धारणाका आधारमा कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रियाको पहिचान तथा विश्लेषण गर्नु रहेको छ । गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिमा आधारित यस लेखमा गरिएको स्थलगत अध्ययनअनुसार उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोटका आधारमा रुपन्देही जिल्लाका पाँचओटा विद्यालयमा नेपाली अध्यापन गर्ने दसजना शिक्षक छनोट गरी अर्धसंरचनात्मक अन्तरवार्ताका आधारमा तथ्य सङ्कलन गरिएका छन् । यस लेखमा द्वितीयक स्रोतका रूपमा पुस्तकालयीय कार्यबाट सैद्धान्तिक सामग्री सङ्कलन गरी उक्त तथ्यहरूलाई वर्णनात्मक एवम् व्याख्यात्मक ढङ्गले विश्लेषण गरिएको छ । शिक्षकले बताएअनुसार कवितालाई भाषाशिक्षण सिकाइसँग जोडी विद्यार्थीका शैक्षिक तथा मनोवैज्ञानिक स्तरअनुसार समयसापेक्ष हुनेगरी कविता छनोट र स्तरण गर्नुपर्ने देखिन्छ । कविता शिक्षणबाट सिर्जनात्मक एवम् भाषिक सिपको विकास गराउन सकिने भएकाले विद्यालय तहमा शब्द उच्चारण, शब्दभण्डारको विकास, सिर्जनात्मक प्रवृत्ति र कल्पना शक्तिको विकास गराउन कविता शिक्षण गरिने हुँदा शिक्षणका क्रममा कक्षाको परिस्थिति, कविताको गहनता तथा विद्यार्थीका कक्षागत स्तरलाई दृष्टिगत गरी एकभन्दा बढी शिक्षण विधिहरू अँगाल्न सकिन्छ । यस लेखमा कविता शिक्षणका क्रममा गीत वा अभिनय, अर्थबोध, व्याख्या, व्यास वा भाष्य, तुलना, समीक्षा, खण्डान्वय, दण्डान्वय, अभिनय वा नाट्य लगायतका विधिहरू आवश्यकता र विद्यार्थीको स्तरअनुसार उपयोगमा ल्याउन सकिने निचोड निकालिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन कविता शिक्षणका क्षेत्रमा रही अन्वेषण गर्न चाहने विद्यार्थी, शिक्षक तथा अनुसन्धानकर्ता लगायतलाई सैद्धान्तिक अवधारणा ग्रहण गर्न र त्यसको उपयोग गरी प्रयोगपरक विश्लेषण गर्न मद्दत पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

शब्द कुञ्जिका : अभिव्यक्ति, कक्षागत स्तर, भाषिक सिप, शिक्षण विधि, सिर्जनात्मक प्रवृत्ति ।

विषयपरिचय

साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये कविता समृद्ध विधा मानिन्छ । कविता शब्द 'कवि' शब्दमा 'ता' प्रत्यय लागेर बनेको छ । कवि शब्दले वर्णनकलामा निपूर्ण व्यक्तिलाई चिनाउँछ । त्यसैले कविले कुनै विषयवस्तुलाई राम्ररी वर्णन गर्न र कवितात्मक अभिव्यक्ति दिन सक्छ । यस्ता व्यक्तिद्वारा रचना गरिएको कलात्मक भाषिक अभिव्यक्तिलाई कविता भनिन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा काव्य र कवितालाई Poetry भनिन्छ । Poet बाट Poetry शब्द बनेको छ । Poetry शब्दकै समानार्थी भएर पाश्चात्य साहित्यमा Poem शब्द प्रचलित छ । यसरी पूर्विय र पाश्चात्य दुवै साहित्यमा कविता सर्वाधिक लोकप्रिय विधाका रूपमा स्थापित छ ।

पूर्विय साहित्यमा साहित्यको पर्यायवाची रूपमा काव्य शब्दको प्रयोग गरिन्थ्यो । अहिले आएर काव्य शब्दले कवितालाई मात्र बुझाउँछ । कविताका कला र भाव गरी दुई पक्ष रहेका हुन्छन् । कलाले कविताको बाहिरी संरचना वा रूपलाई अँगाल्दछ । भाव कविताको आन्तरिक पक्ष र कविताको आत्मा हो । कविता बन्नाका लागि कला र भाव दुवै अनिवार्य बनेका हुन्छन् । यसरी

कविता भावनाको बौद्धिक कोमलता, जीवन जगतका अनुभवहरूको काल्पनिक, कलात्मक, वद्ध वा मुक्त लयात्मक भाषिक सङ्कथन, लयमा कथ्यको अभिव्यक्ति गर्ने भाषिक संरचना र कविद्वारा संवेद्य अनुभूति वा भावनालाई छन्द वा लयमा उनिएको साहित्यिक कृति हो। गद्य वा पद्य जे भए पनि कविताको भाषा विशिष्ट, अभिधात्मकभन्दा लाक्षणिक र व्यञ्जनात्मक हुन्छ।

प्रस्तुत लेखमा विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रियाको विश्लेषण गरिएको छ। यसमा निर्धारित विषयप्रति नेपाली विषय शिक्षकले दिएका साभ्ना धारणा, शिक्षकका व्यक्तिगत धारणा र कविता शिक्षणका बारेका पूर्व सैद्धान्तिक अध्ययनसमेत जोडेर व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ। द्वितीयक सामग्रीका रूपमा पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी सैद्धान्तिक ग्रन्थलाई स्रोतसामग्रीका रूपमा लिई विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ। यस लेखमा विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रियाको अवस्था के कस्तो रहेको छ भन्ने शोधसमस्या एवम् शिक्षणको वर्तमान अवस्था पहिल्याइएको छ। विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रियाको सान्दर्भिकता के हो भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासामा केन्द्रित रही अध्ययन गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। शीर्षक, विषयवस्तु, भाव, लयविधान, कथनपद्धति, बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार र भाषाशैली कविताका आधारभूत तत्त्व भएकाले यिनले कविताको आन्तरिक र बाह्य स्वरूप निर्माण गर्दछन्। कविता शिक्षणबाट सिर्जनात्मक तथा भाषिक सिपको विकास गराउन सकिने भएकाले विद्यालय तहमा शुद्ध उच्चारण, शब्दभण्डारको विकास, सिर्जनात्मक प्रवृत्ति र कल्पनाशक्तिको विकास गराउन कविता शिक्षण अपेक्षित हुन्छ। कविता शिक्षणबाट विद्यार्थीहरूमा भाषिक सिपको विकास गराउने अपेक्षा राखिएको हुन्छ। यसको माध्यमबाट विशिष्ट भाषिक कौशलको विकास गराइन्छ। यस लेखमा विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका क्रममा कक्षाको परिस्थिति, कविताको गहनता तथा विद्यार्थीका स्तरलाई दृष्टिगत गरी एक वा बढी शिक्षण विधिहरू अंगाल्न सकिने निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। यसबाट निकै थोरै मात्रामा चर्चा गरिएका विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रियासँग सम्बद्ध सैद्धान्तिक अवधारणाबाट कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रिया सम्बद्ध विविध सूचना वा जानकारी प्राप्त हुने अपेक्षा गरिएको छ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धानको स्थलगत अध्ययनमा आधारित छ। अध्ययनका लागि उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोटका आधारमा रुपन्देही जिल्लामा रहेका पाँचओटा माध्यमिक विद्यालयहरू कालिका मानवज्ञान, उजिरसिंह, सैनामैना, पर्रोहा र रामापुर मा.वि. गरी जम्मा पाँचओटा विद्यालयमा नेपाली विषय अध्यापन गर्ने दुई दुई जनाका दरले दसजना शिक्षक छनोट गरिएको छ। नेपाली विषय शिक्षकसँग भेटघाट गरी ब्ली र टेलर (सन् २००२) ले भनेभैं अर्धसंरचना प्रकृतिको अन्तरवार्ता गरी तथ्य सङ्कलन गरिएका छन्। उक्त तथ्यहरूलाई गुणात्मक अनुसन्धानको ढाँचाअनुसार विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रियाको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ।

प्रस्तुत लेखमा अनुसन्धानको नैतिक पक्षलाई ध्यान दिइएको छ। त्यसैले नेपाली विषय शिक्षकको नाम उल्लेख नगरी सङ्केतका आधारमा उनीहरूका विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रियासँग सम्बद्ध धारणा प्रस्तुत गरिएका छन्। छनोट गरिएका शिक्षकहरूलाई शिक्षक एक, शिक्षक दुई, शिक्षक तीन, शिक्षक चार गरी क्रमशः शिक्षक दस गरी सङ्केत गरिएको छ। यही सङ्केतका आधारमा पहिले साभ्ना धारणा प्रस्तुत गरी आवश्यकताअनुसार कविता शिक्षणबारे शिक्षकका व्यक्तिगत धारणा उल्लेख गरिएका छन्। उक्त निर्धारित विद्यालयमा अध्यापनरत नेपाली शिक्षकका विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रियासँग सम्बद्ध धारणाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। आवश्यक सामग्री द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएका छन्।

विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित यस लेखमा पुस्तकालयीय कार्यबाट पनि सामग्री सङ्कलन गरी सम्बन्धित सैद्धान्तिक ग्रन्थलाई स्रोतसामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएका छन् । गुणात्मक प्रकृतिको यस लेखमा विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रियाको तथ्यपरक विश्लेषण तथा निरूपण गरिएको छ । यसक्रममा उक्त विषयमा चर्चा गरिएका सैद्धान्तिक सामग्रीलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएका छन् । सङ्कलित तथा सैद्धान्तिक पक्षलाई समेत विभिन्न उपशीर्षकमा विभक्त गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

कविता भाषाको विशिष्ट प्रयोगात्मक रूप भएकाले साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा मनोहारी हुन्छ । यसले मानवीय सुख, दुःख, हाँसो, आँशु, हर्ष, विस्मात तथा जीवनका आरोह अवरोहलाई व्यक्त गर्दछ । यसलाई कोमल शब्द र पदावलीयुक्त साहित्यिक विधा मानिन्छ । यसमा भावना, कल्पना र बुद्धिको समीकरण हुन्छ । त्यसैले कविता मानव हृदयबाट प्रस्फुटित भावना, कल्पना र बौद्धिकताबाट अभिव्यक्त रचना हो । “काव्य वा साहित्यको दृश्येतर (दृश्यबाहेकको) श्रव्य भेदअन्तर्गतको गद्येतर (गद्यभन्दा भिन्न) पद्यभेद वा काव्य/साहित्यको सिधै गद्येतर पद्यभेद नै समुच्चा संस्कृत साहित्यशास्त्रीय परम्पराका सन्दर्भमा आजको कविताको विधागत स्थितिको सूचक रहेको कुरा निष्कर्षित हुन्छ” (त्रिपाठी र अन्य, २०५३, पृ.१) । “लयात्मक भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त भाव वा विचारको सौन्दर्यमूलक संरचनालाई कविता भनिन्छ” (शर्मा र लुइटेल् (२०५५),पृ.१) । “कविता काव्य मात्रको शृङ्गार हो । जब कुनै भावना कल्पनालाई वाहन बनाई चुनिएको उपयुक्त पदावलीमा अभिव्यक्त हुन्छ, तब त्यसलाई कविता भनिन्छ । सत्य र शिवलाई सौन्दर्यको आवरणमा प्रस्तुत गरी हृदयलाई आह्लादित गर्नु कविताको मुख्य धर्म हो” (उपाध्याय, २०५८, पृ.१६) । “संस्कृतको वर्णन गर्नु भन्ने अर्थ जनाउने ‘कव्’ (कव्) धातुमा इ + ता प्रत्यय लागेर बनेको कविता शब्द र सोही धातुमा ‘य’ प्रत्यय लागेर बनेको ‘काव्य’ शब्द अङ्ग्रेजीको Poetry वा Poem शब्दको नेपाली रूपान्तर हो”(गौतम, २०६६,पृ.१) । “कविता अभिव्यक्तिका क्रममा यो लयात्मक रूपमा प्रकट हुन्छ । यो ललितकलाअन्तर्गतको साहित्यका विधाहरूमध्येको भाषाका माध्यमबाट लयात्मक रूपमा जीवन-जगतको भावात्मक अभिव्यक्ति दिने विधा हो” (ओझा र अन्य, २०६७, पृ .१) । “कविता साहित्यको त्यस्तो विधा हो, जसमा कविद्वारा आफूभित्रको विचारलाई सौन्दर्य चेतनासहित लयात्मक ढङ्गले विशिष्ट भाषाद्वारा अभिव्यक्त गरिन्छ । यो अनुभूतिहरूको प्रकाशन, सत्यताको प्रतिमूर्ति र कल्पनाको मधुर संरक्षक हो” (ढुङ्गेल र दाहाल,२०६९, पृ.६) “कविता भाषाको माध्यम अँगाली गरिने जीवनजगतको लयबद्ध ललित अभिव्यक्ति कविता हो” (भण्डारी, २०६९, पृ.७) । यसरी उल्लिखित कविता सिद्धान्तका आधारमा कविता भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिने कविका अनुभूतिको कोमल, रसात्मक, आनन्ददायक र कलात्मक लयप्रधान अभिव्यक्ति हो । कवितात्मक भाषिक अभिव्यक्ति लयबद्ध हुन्छ, र यसमा जीवनजगतको कलात्मक चित्रण हुन्छ । यो साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये एक प्राचीन विधा पनि हो । यो ललितकलाको एक भेदअन्तर्गत पर्ने साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये भाषाका माध्यमबाट व्यक्त जीवनजगतको रागात्मक पक्षलाई अभिव्यक्त साहित्यिक विधा हो ।

छलफल तथा परिणाम

विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रियाको पहिचान तथा विश्लेषणमा आधारित भई तयार पारिएको यस लेखमा शिक्षकबाट सङ्कलित तथा सैद्धान्तिक पक्षलाई समेत सूक्ष्म अन्वेषणबाट प्राप्त तथ्यलाई विभिन्न उपशीर्षकमा विभक्त गरी विश्लेषण गरिएको छ । यसक्रममा विद्यालय तहमा कविता शिक्षणका विभिन्न शिक्षण विधि र प्रक्रियाको चर्चा गरिएको छ ।

गीत वा अभिनय विधि

गीत वा अभिनय विधि कविता वाचन गरेर वा अभिनय गरेर कविता शिक्षण गर्ने विधि हो । यो विधि प्रारम्भिक कक्षामा बालगीत शिक्षण गर्न उपयोगी हुन्छ । कविताको गति, यति र लयसँग अभ्यस्त गराउनका निम्ति यो विधि निकै प्रभावकारी हुन्छ । यस विधिमा शिक्षकले पहिले कविताको गति, यति, लय मिलाएर आदर्श वाचन गरी विद्यार्थीहरूलाई अनुकरण वाचन, सामूहिक वाचन, साना समूह वाचन र एकल वाचनका अभ्यास गराउन सकिन्छ । शिक्षकले आङ्गिक सञ्चालन गर्दै कविता वाचन गर्दा भावबोधमा समेत सहजता र सरलता ल्याउन सकिन्छ । “यस विधिअनुसार कविता शिक्षण गर्दा पहिले अनुकरण वाचन र त्यसपछि समूह वाचन गराई अन्त्यमा एकलवाचन गर्न लगाउनु उपयुक्त हुन्छ” (पन्थ, २०६७, पृ.१८३) । “विद्यार्थीहरूलाई लय र तालसँग परिचित गराई कविताप्रति रुचि प्रवर्द्धन गर्नु यस विधिको मुख्य उद्देश्य हुन्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.२१७) । शिक्षक एकका अनुसार अभिनयात्मक ढङ्गले कविता वाचन गर्दा विद्यार्थीहरूको कविताप्रति रुचि उत्पन्न गराउन सकिन्छ । यस विधिमा कविताको अर्थभन्दा लय र तानको प्रधानता रहेको हुनाले गीत वा अभिनय गरेर कविता शिक्षण गर्न सकिन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) । यसरी ससाना विद्यार्थीहरू सङ्गीत प्रेमी हुनेहुँदा उनीहरूलाई गीत वा अभिनय विधिअनुसार कविता शिक्षण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । साना विद्यार्थीहरूलाई लय र तालसँग परिचित गराउँदा उनीहरूको कविताप्रति रुचि प्रवर्द्धन गराउन सकिन्छ ।

अर्थबोध विधि

अर्थबोध कविता शिक्षणको बहुप्रचलित विधि हो । यसले अर्थलाई मात्र जोड दिने हुनाले विद्यार्थीको रुचिलाई वास्ता गरिँदैन । “यो विधिलाई कविता शिक्षणको उपयुक्त विधिका रूपमा भने लिइँदैन किनभने यसबाट विद्यार्थीहरूले रसानुभूति र भावानुभूति गर्ने मौका प्राप्त गर्दैनन्” (पन्थ, २०६७, पृ.१८३) । “शिक्षकले कविताको अर्थ बताउँदै जाने हुँदा शिक्षक मात्र एकतर्फी रूपमा सक्रिय हुने र विद्यार्थी निष्क्रिय हुने स्थिति हुन्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.२१८) । शिक्षक दुईका अनुसार अर्थबोध विधिमा विद्यार्थीलाई कविता वाचन गर्न लगाई वा शिक्षक स्वयम्ले वाचन गरेर प्रश्नोत्तर र छलफलका माध्यमबाट कविताको पद्यांश-पद्यांश र समष्टिगत रूपमा अर्थ खोज्न लगाई कविताका पङ्क्तिमा रहेको अर्थ बताएर कविता शिक्षण गर्न सकिन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, २०८१) । यसरी अर्थबोध विधिमा शिक्षकले कविता वाचन गरेर त्यसको अर्थ लगाउँछन् । यस विधिमा शिक्षक पूर्ण रूपमा सक्रिय र विद्यार्थी निष्क्रिय हुन्छन् ।

व्याख्या विधि

व्याख्या विधिमा शिक्षकबाट कविताका अंश, पङ्क्ति वा श्लोकको वाचन गरिन्छ । यसबाट कविको दृष्टिकोण, काव्यप्रवृत्ति, शैली, विषयवस्तु, शीर्षकलगायतको व्याख्याद्वारा कविता शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । शिक्षक तीनका अनुसार विद्यार्थीलाई कविता वाचन गर्न लगाउँदै कवितामा व्यक्त कविको दार्शनिक दृष्टिकोण, काव्यप्रवृत्ति, शैली, विषयवस्तु, शीर्षक, भाषा, छन्द र अलङ्कारलगायतको व्याख्या गरिन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) । “यस विधिअनुसार

विद्यार्थीहरूलाई कविताका पङ्क्ति वा श्लोकमा प्रयोग भएका विभिन्न शब्दहरूको प्रासङ्गिक अर्थको व्याख्या गर्नुका साथै कविताका पङ्क्ति वा श्लोकसमेत व्याख्या गर्न लगाइन्छ” (पन्थ, २०६७, पृ.१८५) । “व्याख्या गर्दा अझ राम्ररी स्पष्ट्याउन आवश्यक हुने अंशका लागि उदाहरणका रूपमा विभिन्न अन्तर कथासमेत प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । पद्यांशमा प्रयुक्त रस, छन्द, अलङ्कार लगायतका बारेमा पनि चर्चा गरिन्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.२१८) । यसरी व्याख्या विधिलाई विद्यालयका ठुला कक्षा वा उच्च कक्षामा उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । हाम्रा विद्यालयहरूमा कविता शिक्षणमा व्याख्या विधिलाई जोड दिने परम्परा कायमै छ ।

खण्डान्वय विधि

खण्डान्वय विधिलाई प्रश्नोत्तर विधि पनि भनिन्छ । यो विधि धेरै विशेषण, गहनभाव, घटना र जटिल शब्दसंयोजन भएका कवितालाई विश्लेषणात्मक र निरीक्षणात्मक रूपले शिक्षण गर्न उपयोग गर्न सकिन्छ । यसमा कवितालाई खण्ड-खण्ड गरेर प्रश्नोत्तर र व्याख्या गर्दै शिक्षण गर्न सकिन्छ । “यो संस्कृत परम्परामा विकसित विधि भएकाले विशेषणको ज्यादै प्रयोग भएका र भावको गहनता भएका कविता शिक्षण गर्दा यो विधिलाई उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । यसमा शिक्षकले कवितामा प्रयोग भएका शब्दहरूका बारेमा प्रश्न गर्दै शिक्षण गर्दछन्” (पन्थ, २०६७, पृ.१८४) । “भावको गहनता र घटनाहरूको आधिक्य भएका कविता शिक्षणका लागि यो विधि प्रभावकारी हुन्छ । यसमा पाठ्य कविता वा कवितांशलाई विभिन्न भागमा विभक्त गरी तिनका बारेमा प्रश्नोत्तर गराउँदै शिक्षण गरिन्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.२१८) । शिक्षक चारका अनुसार यस विधिमा कविताका प्रत्येक खण्डको शिक्षणपछि सबै खण्ड वा पुरा कविताको भाव बताउन सकिन्छ । यो विधि खास गरी लामा कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्य शिक्षण गर्न उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) । यस विधिले कवितामा प्रयोग भएका विशिष्ट शब्दको अर्थ पनि बताउनुपर्छ, भन्ने कुरामा जोड दिएको हुन्छ । यो विधि ठुला कक्षाहरूमा प्रभावकारी हुन्छ ।

व्यास वा भाष्य विधि

व्यास वा भाष्य विधि उदाहरण र व्याख्याद्वारा कविता शिक्षण गर्ने विधि हो । यो व्याख्या विधिको विस्तारित रूप भएकाले यस विधिलाई खास गरी उच्च कक्षामा भावप्रधान कविता शिक्षण गर्न उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । यसका माध्यमबाट कवितामा प्रयुक्त भाषा र भाव दुवैको समीक्षा गर्न सकिन्छ । शिक्षकद्वारा कविताको भाव स्पष्ट पार्न विभिन्न उदाहरण, सूक्ति, सौन्दर्ययुक्त कथा र विभिन्न समसामयिक घटना प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । “यस विधिमा कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको माधुर्यलाई विशेष रूपमा जोड दिइन्छ । कवितामा प्रत्येक शब्दको महत्त्व हुन्छ । त्यहाँ प्रयोग भएका शब्दको सट्टामा अर्को शब्द प्रयोग गर्दा कविताको भाव खजमजिन्छ । यो विधि यिनै दृष्टिकोणमा आधारित छ” (पन्थ, २०६७, पृ.१८४) । “भावलाई स्पष्ट पार्नका लागि अनेक उदाहरण, सूक्ति तथा कथाहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने र भाषाका दृष्टिले एक-एक शब्द, त्यसको उपादेयता, शब्द-बल, दोष तथा वाक्यविन्यासजस्ता सम्पूर्ण पक्षको ख्याल गर्नुपर्ने हुँदा कुशल शिक्षकको विषयसम्बन्धी व्यापक तथा गहनज्ञानको आवश्यकता हुन्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.११८) । शिक्षक पाँचका अनुसार व्यास वा भाष्य विधिअनुसार शिक्षकमा अत्यन्तै विस्तृत ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षक प्रधान यो विधि उच्च कक्षामा भावप्रधान कविता शिक्षण गर्दा

उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) । कविता शिक्षणका क्रममा प्राथमिक तहका कक्षाहरूमा यो विधिलाई उपयुक्त मान्न सकिँदैन ।

तुलना विधि

तुलना विधिबाट कविता शिक्षण गर्दा एउटै कविका विभिन्न कविताहरूको, उस्तै-उस्तै भाव भएका कविताहरूको तथा अन्य भाषाका कवि र कविताहरूको तुलना गर्दै शिक्षण गर्न सकिन्छ । “यो विधि उच्च कक्षाहरूमा उपयोगी हुन्छ । यसबाट आफूले पढेका कविताका आधारमा तुलना र विवेचना गर्ने शक्तिको विकास हुन्छ । कविता पढ्ने रुचिमा पनि वृद्धि हुँदै जान्छ” (पन्थ, २०६७, पृ.१८४) । “यस विधिलाई शिक्षणका दृष्टिले निकै महत्त्व दिइन्छ । यसबाट विद्यार्थीमा विवेचना शक्तिको विकास हुन्छ । तर्कशक्ति बढ्छ, ज्ञानको विस्तार हुन्छ र कविको उद्देश्य, कविताका विभिन्न स्वरूप र शैलीको पनि ज्ञान हुन्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.२१९) । शिक्षक छाका अनुसार विद्यार्थीमा विवेचना शक्तिको विकास गराउन सकिने, तर्कशक्तिमा वृद्धि गराउन सकिने, ज्ञानको विस्तार हुने र कविताका विभिन्न स्वरूप तथा शैलीको पनि ज्ञान दिन सकिने हुँदा कविता शिक्षणमा यस विधिलाई उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) । यस विधिमा निम्न लिखित चार पक्षहरूको तुलना गर्न सकिन्छ :

समभाषा कवि र कविता तुलना

समभाषा कवि र कविता तुलना गर्दा सम्बन्धित भाषाका अन्य कविसँग पाठ्यकविको तुलना गर्न सकिन्छ । ती कविका कविताहरूको तुलना गर्न सकिन्छ । “सम्बन्धित भाषाका अन्य कविसँगै पाठ्य कविको तुलना गरी समानता र असमानता पहिल्याइन्छ भने त्यो समभाषा कवि तुलना विधिअन्तर्गत पर्दछ; जस्तै: नेपाली भाषाका अन्य कवि” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.२१९) । यसरी समभाषा कवि तुलनाबाट कविता शिक्षणलाई निकै प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

भिन्नभाषा कवि र कविता तुलना

भिन्न भाषा कवि र कविता तुलना गर्दा शिक्षणीय कवि र कवितालाई अन्य कवि र कवितासँग तुलना गर्न सकिन्छ । “सम्बन्धित भाषाबाहेक अन्य भाषाका कविहरूसँग पाठ्य कविको तुलना गरिन्छ भने त्यसलाई भिन्न भाषा कवि तुलना विधि भनिन्छ ; जस्तै: नेपाली भाषाका कविको नेवारी, मैथिली, अङ्ग्रेजी, उर्दू वा अन्य भाषाका कविसँगको तुलना” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.२१९) गरिन्छ । यसरी दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाका कवि र कविताका भाव र तिनको समानता र असमानताको तुलनाबाट कविता शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

भावतुलना

भावतुलना एउटै भाषाका वा भिन्न भाषाका कविताको भावसँग पाठ्य कविताको भावतुलना गर्न सकिन्छ । “भाव समानता भएका त्यही भाषा वा अन्य भाषाका अन्य कविताहरूको भावलाई पाठ्य कविताको भावसँग समानता र असमानताका आधारमा तुलनात्मक शिक्षण गरिन्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.२१९) । यसरी भावतुलनाबाट कविता शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

एक कविका अनेक कविता तुलना

एक कविका अनेक कविता तुलना गर्दा उही कविका अन्य कवितासँग तुलना गरी पाठ्य कविताका समानता र असमानताको खोजी गरिन्छ। यसरी एक कविका अनेक कविता तुलनाबाट कविता शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ।

समीक्षा विधि

समीक्षा विधि सम्बन्धित कविताका विभिन्न तत्वमा आधारित भई विवेचनात्मक रूपले कविता शिक्षण गर्ने विधिका रूपमा स्थापित छ। यस विधिका माध्यमबाट शिक्षकले प्रश्नोत्तर गर्दै कविताको समीक्षा गर्न सकिन्छ। यसक्रममा शिक्षकबाट कविताको सैद्धान्तिक चर्चा गर्न सकिन्छ। कविको कल्पनाशक्ति, स्वाभाविकता, यथार्थता, मानव स्वभावको अभिव्यक्ति तथा भाषा प्रयोगगत शैलीका दृष्टिले कविताको समीक्षा गर्न सकिन्छ। अन्य कविता र कविहरूसँग शिक्षण गर्न लागिएको कवि र कविताका बारेमा पनि समीक्षा गर्न सकिन्छ। “शिक्षकले खास किसिमका प्रश्नहरू दिई समीक्षाका आधारहरू बताई सहायक सामग्रीको अध्ययन गराई सम्बन्धित कविताका गुणदोष पहिल्याउन लगाइने हुँदा यसमा विद्यार्थीको सक्रियता बढी र शिक्षकको भूमिका गौण हुन्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ. २१९)। शिक्षक सातका अनुसार समीक्षा विधिमा कला र भावपक्ष दुवैको विवेचना गर्नुपर्ने भएकाले उच्च कक्षाका लागि मात्र उपयोगमा ल्याउन प्रभावकारी हुन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१)। यस विधिमा शिक्षकबाट प्रश्नोत्तरका आधारमा पाठ्य कविताको समीक्षा गर्न सकिन्छ। यसले गर्दा कविता शिक्षणप्रति विद्यार्थीको रुचिमा पनि वृद्धि गराउन सकिन्छ। यसबाट विद्यार्थीहरू कविताप्रति उत्प्रेरित पनि हुन्छन्।

दण्डान्वय विधि

दाण्डान्वय विधि कविता शिक्षणको पुरानो विधिका रूपमा परिचित छ। यस विधिअनुसार कविता शिक्षण गर्दा कविताको मुख्य वाक्य वा पङ्क्ति खोज्न लगाइन्छ। त्यसपछि कविताका सबै पङ्क्ति वा श्लोकलाई त्यसैका आधारमा वाक्यमा परिवर्तन गरिन्छ, र गर्न लगाइन्छ। त्यसैले कवितामा प्रयुक्त मुख्य वाक्य वा पङ्क्ति खोज्दै कविता शिक्षण गर्न सकिन्छ। शिक्षक आठका अनुसार दाण्डान्वय विधिअनुसार कविता शिक्षण गर्दा कर्ता, कर्म, आपादन, सम्प्रदान, करणलगायत कारकहरू तथा अन्य विभिन्न व्याकरणात्मक कोटिहरूका आधारमा साहित्यपरक दृष्टिले प्रश्नोत्तर गर्दै शिक्षण गर्न सकिन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१)। यस विधिले विद्यार्थीको भावानुभूति गर्नुभन्दा वाक्यगठन र व्याकरणिक कोटिहरूमा बढी जोड दिने हुनाले यस विधिलाई तुलनात्मक रूपमा मनोवैज्ञानिक मान्न सकिँदैन।

अभिनय वा नाट्य विधि

अभिनय वा नाट्य विधि कवितामा प्रयोग भएका शब्द, पदावली वा वाक्यको भावअनुसार अभिनय गर्दै कविता शिक्षण गर्ने विधि हो। “यसमा अभिनय गर्दै कविताको सस्वरवाचन गर्न लगाइन्छ। यो विशेषतः आधारभूत तहका कक्षाहरूमा बढी उपयोगी हुन्छ” (पन्थ, २०६७, पृ. १८५)। शिक्षक नौका अनुसार अभिनय वा नाट्य विधिमा अभिनयद्वारा कविता शिक्षण गरिने हुनाले विद्यार्थीहरू कविताप्रति उत्प्रेरित हुन्छन् (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१)। अभिनय वा नाट्य विधिद्वारा कविता शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ।

कविता शिक्षणका प्रक्रिया

कविता शिक्षणमा कक्षाको परिस्थिति र विद्यार्थीको स्तरलाई दृष्टिगत गरी एक वा एकभन्दा बढी शिक्षण विधिहरू अंगाल्न सकिन्छ । यसक्रममा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर र प्रदर्शन लगायतका विधिहरू आवश्यकताअनुसार प्रयोग सकिन्छ । कविता शिक्षणमा मौखिक र श्रव्यदृश्य गरी दुई प्रकारका शैक्षिक सामग्रीको उपयोग गर्न सकिन्छ । “शिक्षकले आफ्नो शिक्षणमा नमुनापठन, सस्वरपठन, व्याख्यात्मक, तुलनात्मक विधि एवम् समीक्षात्मक विधिद्वारा प्रभावकारी कार्यकलाप गर्न सक्छन् । यसका साथै महत्त्वपूर्ण पद्यांश तथा हरफहरूको प्रसङ्गसहित लिखित, तत्काल र क्षणिक रूपमा व्याख्या गर्न लगाई कक्षा शिक्षणलाई उपयोगी बनाउन सक्छन्” (माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०५५) । “कविता शिक्षणको मुख्य उद्देश्य लयबोध, भावबोध र उच्चारण संस्कारको विकास गराउनु भएकाले कविता शिक्षण गर्दा लययुक्त, सस्वरवाचन, भावपहिचान, प्रश्नोत्तर, सारांश, भावार्थ र भावविस्तारसँग सम्बन्धित कार्यकलापहरू गराउन सकिन्छ । आवश्यकता हेरी विद्यार्थीहरूलाई कविताको अनुकरणात्मक र सिर्जनात्मक लेखनतर्फ प्रवृत्त गराउन सकिन्छ” (माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६४) । कविता शिक्षण गर्दा लयबोध, शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोग, संरचनाबोध, भावबोध र व्याख्या जस्ता क्रियाकलाप गराउन सकिन्छ । कविता शिक्षण गर्दा पूर्व तयारी, पठन वा श्रवण र पठनपश्चात्का चरणमा वर्गीकरण गरी पठन पृष्ठभूमि, उद्देश्य निर्धारण, प्रश्नको सूची, प्रश्नोत्तर, भावबोध जस्ता क्रियाकलाप गराउन सकिन्छ । यसका लागि नमुना कविता दिई अनुकरणात्मक लेखन गराउने र सिर्जनात्मक अभ्यास पनि गराउन सकिन्छ (माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०७६) । यसरी स्वतन्त्र अध्ययन वा वाचन, सस्वरवाचन तथा मौनवाचन जस्ता विधिहरूको उपयोगबाट कविता शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । कविता शिक्षण कुन क्रममा प्रस्तुत गर्ने भन्ने कुरा शिक्षकको शिक्षण कलामा निर्भर हुन्छ । यहाँ कविता शिक्षणका शिक्षण क्रमलाई सङ्क्षिप्त रूपमा निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

प्रस्तावना वा परिचय

परिचयलाई प्रस्तावना पनि भनिन्छ । कविता शिक्षणको आरम्भमा आधारभूत कक्षामा सम्बन्धित कविको फोटो देखाएर कविको परिचय दिइन्छ । माध्यमिक कक्षाका विद्यार्थीहरूलाई कविका विभिन्न पक्षको परिचय दिएर कविता शिक्षण आरम्भ गरिन्छ । “पाठ्य कविताका बारेमा सामान्य तर अति सङ्क्षिप्त परिचय दिनु उचित हुन्छ । माध्यमिक कक्षामा उक्त कविताका कविका बारेमा पनि छोटो परिचय दिन सकिन्छ, तर उच्च कक्षामा कविका विशिष्ट प्रवृत्तिहरू भने बेग्लै पाठमा निर्दिष्ट कविताभन्दा अगावै शिक्षण गर्नु उपयुक्त हुन्छ (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ. २२०) प्रस्तावना कविताप्रति विद्यार्थीहरूलाई आकर्षित गरी सिकाइका लागि उत्प्रेरित गर्नु हो । शिक्षक दसका अनुसार पूर्वज्ञानका आधारमा विषयको सङ्क्षिप्त परिचयका आधारमा शिक्षणीय वातावरण सिर्जना गर्न कविका बारेमा परिचयात्मक प्रस्तुतिबाट कक्षा आरम्भ गर्नु कविता शिक्षणको प्रारम्भिक क्रम हो (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) । प्रस्तावनाको क्रममा कविको नाम, जन्मस्थान, मातापिताको नाम, साहित्यिक योगदान तथा कवितामा पाइने विशेषताहरूको सङ्क्षिप्त जानकारी दिन सकिन्छ । यसबाट कविताप्रति विद्यार्थीको ध्यान आकर्षण गराउन सकिन्छ ।

शब्दभण्डारसम्बन्धी कठिनाई निवारण

कविता शिक्षणका शिक्षण क्रममा कवितामा भएका कठिन शब्द तथा शब्दावली पहिचान गरी तिनको टिपोट गराउन सकिन्छ । शब्द र शब्दावलीको कठिनाई निवारणबाट कविताको भावबोध गर्न सजिलो हुन्छ । शिक्षक पाँचका अनुसार यसक्रममा सबैभन्दा पहिले कठिन शब्दावली पत्ता

लगाई तिनको कठिनाइ निवारण गरिसकेपछि (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) कविता शिक्षणका अन्य क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

शब्दोच्चारण अभ्यास

कविता शिक्षणका क्रममा कवितामा भएका उच्चारणका दृष्टिले कठिन शब्दहरूको शुद्ध उच्चारणको अभ्यास गराउन सकिन्छ। “पाठ्य कवितामा विद्यार्थीहरूका लागि कतिपय शब्द तथा शब्दावली कठिन हुन सक्छन्। प्रस्तावनापछि त्यस्ता कठिन शब्द र शब्दावलीको अर्थ शिक्षण गर्दा कविताको मर्म ठम्याउन सरल हुन्छ। कठिन शब्द, शब्दावलीको पहिचान शिक्षकले आफ्नो अनुभव र विद्यार्थीहरूको सहयोगका आधारमा गर्नुपर्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.२२०)। शिक्षक सातका अनुसार कठिन शब्दहरूको शिक्षणका क्रममा वाक्यमा प्रयोग गराउन बिर्सनु हुँदैन। उच्चारण अभ्यास गराउँदा शिक्षण सामग्रीका रूपमा शब्दपत्ती, गोजीतालिका लगायतका सामग्रीको प्रयोग गर्दै शब्द देखाएर आदर्श उच्चारण (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१), समूह उच्चारण, साना समूह उच्चारण र एकल उच्चारणका पर्याप्त अभ्यास गराउन सकिन्छ।

लयबोध

कविता शिक्षणको मुख्य उद्देश्य कविताको लयबोध गराउनु हो। कविताको गति, यति र लय मिलाई वाचन गर्न सक्षम बनाउनु हो। “कविता अनुभूतिको विषय भएकाले विद्यार्थीहरूलाई उक्त कुराको आस्वादन गर्ने स्थिति सिर्जना गरिदिनु शिक्षकको महत्त्वपूर्ण काम हुन्छ। कविताका भावको लामो व्याख्याबाट विद्यार्थीहरूले त्यसको आस्वादन गर्न सक्दैनन्” (अधिकारी, २०६५, पृ.१८८-१८९)। शिक्षक सातका अनुसार यसमा पहिले शिक्षकले आदर्शवाचन गर्ने र त्यसपछि अनुकरणवाचन गराउनुपर्छ। लयवाचन गराउँदा छन्द, लय, भाव, अनुकरण, उचित, आरोह-अवरोह, हाउभाउसहित अभ्यास गराउन सकिन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१)। लयबद्ध वाचन गराउँदा शिक्षकले लय मिलाएर आदर्श वाचन गर्ने, शिक्षकले वाचन गरेपछि विद्यार्थीलाई सोहीअनुसार अनुकरण वाचनमा अभ्यास गराउने, समूहमा वाचन गराउने, समूह वाचनपछि शिक्षकले व्यक्तिगत रूपमा वाचनका अभ्यास गराउन सकिन्छ। आदर्श पाठका क्रममा कविताको लय, छन्द र भावअनुसार शारीरिक हाउभाउ वा भावभङ्गिमाको उपयोग गरी कविताको वाचन गर्नाले कविताको सहज भावबोध र आनन्द प्राप्त हुन्छ।

भावबोध वा आशय टिपोट

कविताको भावबोधका क्रममा कविताका हरेक पाउ वाचन गर्दै सुनाएर उक्त पाउका विभिन्न सन्दर्भहरूलाई प्रश्नोत्तर र छलफल गर्दै भावबोध गराउन सकिन्छ। कविताको व्याख्या गरी भावबोध गराएपछि विभिन्न बोधात्मक प्रश्नोत्तर गर्न सकिन्छ। “विद्यार्थीलाई प्राप्त पृष्ठपोषणको समेत ख्याल गरी शिक्षकले उपयुक्त शैक्षिक सामग्रीको प्रदर्शन गरेर पाठ्य कविताको भाव व्याख्या गर्नुपर्छ। त्यस व्याख्यामा पूर्वप्रसङ्ग र विद्यार्थीका पूर्वअनुभवको उपयोग गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ.२२१)। शिक्षक छका अनुसार शब्दोच्चारणमा शब्दार्थ लयबद्ध रूपमा वाचन गराइसकेपछि मौनवाचन पश्चात् भावसम्बन्धी मौखिक प्रश्नोत्तर गराउनु उपयुक्त हुन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१)। यसबाट कवितालाई अंश-अंशमा टुक्र्याएर बुझ्ने बानी हटाई परिनिर्भरता कम गराउन सकिन्छ। कविताका प्रत्येक पङ्क्तिले भन्न खोजेका कुरा उनीहरूले आफ्नै शब्दमा भन्न वा लेख्न लगाउने अभ्यास गराउन सकिन्छ।

बोधप्रश्नोत्तर

कविता शिक्षणका क्रममा बोधप्रश्नोत्तरको निकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । त्यसैले पर्याप्त मात्रामा बोधप्रश्नोत्तरका अभ्यास गराउन सकिन्छ । “पाठ्य कविताबारे विद्यार्थीमा सामान्य धारणा बसिसक्ने हुँदा त्यसबारे मौखिक प्रश्नोत्तर गराउनु उपयुक्त हुन्छ । यसो गर्नाले विद्यार्थीको परनिर्भरता हटाई शिक्षकलाई उनीहरूको कठिनाइपूर्ण समस्याको पनि जानकारी हुन्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ. २२०) । शिक्षक नौका अनुसार प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट भाव प्रष्ट पार्न विद्यार्थीका पूर्वअनुभव र कविताका पूर्वप्रसङ्गसमेतलाई आधार बनाउन सकिन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) । यससम्बन्धी अभ्यासबाट विद्यार्थीले काव्यानन्द प्राप्त गर्दछन् । यसरी कविता शिक्षणमा बोधप्रश्नोत्तरका पर्याप्त अभ्यास गराउन सकिन्छ । शब्दोच्चारण, शब्दार्थ र लयबद्ध वाचन गराइसकेपछि मौनवाचन गराएर भावसम्बन्धी मौखिक प्रश्नोत्तर गराउन सकिन्छ । यसबाट विद्यार्थीहरूमा कवितालाई अंश-अंशमा टुक्राएर बुझ्ने बानी हटेर परनिर्भरता कम हुँदै जान्छ ।

भावार्थसम्बन्धी अभ्यास

प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट कविताको भाव स्पष्ट पार्न सहज हुन्छ । भावबोधका विभिन्न विधि र तरिका अपनाउन सकिन्छ । बोधप्रश्नोत्तर गरेर, व्याख्या गरेर तथा अर्थ खुलाएर कविताको भावबोध गराउन सकिन्छ । यसक्रममा विद्यार्थीका पूर्वअनुभव र कविताका पूर्वप्रसङ्गसमेतलाई आधार बनाउन सकिन्छ ।

मूल्याङ्कन

कविता शिक्षणमा मूल्याङ्कनको महत्त्वपूर्ण स्थान रहन्छ । “विद्यार्थीलाई पाठ्य कविताबारे विभिन्न प्रश्न गरी मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । यस्तो मूल्याङ्कन उक्त दिनको पाठमा मात्र आधारित हुनुपर्छ । पाठका अन्त्यमा गरिने मूल्याङ्कन प्रायः मौखिक हुने भएपनि महत्त्वपूर्ण कुरा गृहकार्यका रूपमा लेखेर ल्याउन लगाउन सकिन्छ” (शर्मा र पौडेल, २०७२, पृ. २२१) । शिक्षक दुईका अनुसार मूल्याङ्कनका क्रममा उद्देश्य पूरा भए कि भएनन् भनी विद्यार्थीको सिकाइ क्षमताको मापन गरिन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) । प्रश्नोत्तर, गृहकार्य र कक्षाकार्यका माध्यमबाट मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोग

शब्दार्थ शिक्षणको उद्देश्य शब्दहरूको अर्थ सही ढङ्गले बुझ्न र सन्दर्भ मिल्ने ढङ्गबाट वाक्यमा प्रयोग गर्ने दक्षता प्राप्त गर्न सक्षम बनाउनु हो । शब्दको अर्थ जति स्पष्ट हुन्छ, त्यति नै अभिव्यक्ति क्षमताको पनि विकास हुँदै जान्छ । शिक्षक दुईका अनुसार शब्दार्थ शिक्षणका क्रममा चित्र वा वस्तुद्वारा, पर्यायवाची शब्द, विपरीतार्थक, परिभाषा, आशय बताएर, अभिनय वा हाउभाउ प्रदर्शन र शब्दलाई वाक्यमा प्रयोग गरी अर्थ स्पष्ट पार्ने जस्ता तरिका अपनाउन सकिन्छ । सस्वरपठनमा सक्षम भएपछि अर्थका दृष्टिले कठिन शब्दको अर्थ र वाक्यमा प्रयोगको अभ्यास गराउन सकिन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) । शिक्षकले कविताको लय, यति र गति मिलाई आदर्श वाचन गरेर सुनाउने, अनुकरण वाचनको अभ्यास गराउने, सानासाना समूहगत र एकलवाचन गराउने, कठिन शब्दहरूको शब्दार्थ बताउने, भाव बताउने र विशिष्ट पङ्क्तिको व्याख्या गरी विद्यार्थीलाई पनि व्याख्या गर्न प्रेरित गर्ने तथा आवश्यक पृष्ठपोषण दिन सकिन्छ ।

पुनरावृत्ति

कविता शिक्षणका क्रममा शिक्षण सिकाइको अन्त्यमा पाठको पुनरावृत्ति जरुरी हुन्छ । शिक्षकले सम्बन्धित पाठ वा विषयवस्तुको मूलभाव वा उद्देश्यसँग सम्बन्धित रहेर पर्याप्त पुनरावृत्तिका अभ्यास गराउन सकिन्छ । शिक्षक दुईका अनुसार सिकाइलाई स्थायी बनाउन हरेक पाठको पुनरावृत्ति आवश्यक हुन्छ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) । पुनरावृत्तिलाई प्रस्तावनादेखि भावबोधसम्मका सबै क्रियाकलापसँग सम्बन्धित गराउन सकिन्छ । यसरी पठित कविताबाट प्राप्त जानकारीका आधारमा सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन पुनरावृत्ति आवश्यक हुन्छ ।

व्याख्या

कविता शिक्षणका क्रममा आवश्यकताअनुसार कवितांशको व्याख्या पनि वाञ्छनीय हुन्छ । शिक्षक नौका अनुसार कवितामा त्यस्ता धेरै हरफ वा श्लोकहरू हुन सक्छन्, जसले अभिधा अर्थ मात्र नदिई लाक्षणिक र व्यञ्जना अर्थ पनि दिएका हुन्छन् (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २०८१) । त्यस्ता विशिष्ट खालका कविताहरूको तात्पर्य खुलाउने र सप्रसङ्ग व्याख्या गर्ने अभ्यास गराउन सकिन्छ । यसक्रममा सप्रसङ्ग व्याख्याका पर्याप्त अभ्यास गराउन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये कविता साहित्यको प्राचीन विधा हो । छन्द वा लयले कविताको भावलाई संवेद्यता र तीव्रता प्रदान गर्दछ । यसले पाठकलाई आकर्षित गरी अनुभूतिलाई सुमधुर बनाउँछ । कविले आफ्ना कवितामा छन्द, रस, अलङ्कार, विम्ब, प्रतीक लगायतको प्रयोग गरी अनुभूतिलाई सम्प्रेष्य र सघन बनाएका हुन्छन् । कविले कवितामा छन्दविधान, लयको आयोजना र भावको अभिव्यक्तिका सन्दर्भमा विशिष्ट भाषिक प्रयोग गरेका हुन्छन् । कविताको भाषा विकसित, सिर्जनात्मक र काव्यात्मक हुन्छ । यसमा छन्दको जादु र लयको मिठासपन पाइन्छ । यो भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत हुने कविका अनुभूतिको कोमल, रसात्मक, कलात्मक तथा आनन्ददायक लयमय साहित्यिक अभिव्यक्ति हो । यसमा मानवीय भावनाको अभिव्यक्तिका निमित्त कोमल शब्द र पदावलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसबाट मानवीय सुख, दुःख, हाँसो र जीवनका आरोह अवरोह व्यक्त गरिन्छ ।

कविता शिक्षणका थुप्रै विधिहरू विकसित भएका छन् । उक्त विधिमध्ये गीत वा अभिनय विधि, अर्थबोध विधि, व्याख्या विधि, व्यास वा भाष्य विधि, तुलना विधि, समीक्षा विधि, खण्डान्वय विधि, दण्डान्वय विधि, अभिनय वा नाट्य विधि लगायतलाई आवश्यकता र विद्यार्थीको स्तरअनुसार उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । यसका आधारमा कविता शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । शिक्षण प्रक्रिया र क्रमका रूपमा प्रस्तावना वा परिचय, शब्दभण्डारसम्बन्धी कठिनाइ निवारण, शब्दोच्चारण अभ्यास, लयबोध, भावबोध वा आशय टिपोट, बोधप्रश्नोत्तर, भावार्थसम्बन्धी अभ्यास, शब्दार्थ तथा वाक्यमा प्रयोग, व्याख्या, मुख्य बुँदाटिपोट मूल्याङ्कन र पुनरावृत्ति जस्ता शिक्षण क्रमका आधारमा कविता शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । यसरी कविता शिक्षणबाट सिर्जनात्मक तथा भाषिक सिपको विकास गराउन सकिने भएकाले विद्यालय तहमा शुद्ध उच्चारण, शब्दभण्डारको विकास, सिर्जनात्मक प्रवृत्ति तथा कल्पनाशक्तिको विकासका निमित्त कविता शिक्षण गरिने हुँदा कविता शिक्षणका क्रममा कक्षाको परिस्थिति, कविताको गहनता तथा विद्यार्थीका स्तरलाई दृष्टिगत गरी एक वा बढी शिक्षण विधिहरू अँगाल्न सकिने निचोड निकालिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन कविता शिक्षणका विधि र प्रक्रियाका क्षेत्रमा गहन अध्ययन गर्न चाहने शिक्षक,

विद्यार्थी तथा अनुसन्धानकर्ताका निम्ति उपयोगी हुने र पाठ्यांश निर्माण तथा परिमार्जनका सन्दर्भमा समेत उपयोगी हुने छ । यस अध्ययनले निर्दिष्ट कविताका पाठहरूको शिक्षण तथा मूल्याङ्कन गर्न सकिने आधार प्रदान गरेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६५). *नेपाली भाषा शिक्षण*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र केदारप्रसाद शर्मा (२०६५). *प्रारम्भिक नेपाली शिक्षण*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५८). *साहित्य प्रकाश (छैटौँ संस्क.)*. साभा प्रकाशन ।
- ओझा र अन्य (२०६७). *नेपाली कविता र काव्य*. पिनाकल पब्लिकेसन ।
- ओझा र अन्य (२०६८). *नेपाली कविता, नाटक र नेपाली साहित्यको इतिहास*. पिनाकल पब्लिकेसन ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६). *समकालीन नेपाली कविताका प्रवृत्ति*. पैरवी प्रकाशन ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद र तीर्थराज खतिवडा (२०७५). *भाषिक विधा शिक्षण*. पिनाकल पब्लिकेसन ।
- ढुङ्गेल, भोजराज र दुर्गाप्रसाद दाहाल (२०६९). *नेपाली कविता र काव्य*. एम. के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- त्रिपाठी, वासुदेव, दैवज्ञराज न्यौपाने र केशव सुवेदी (२०५३). *नेपाली कविता*. भाग ४. (दोस्रो संस्क.). साभा प्रकाशन ।
- पन्थ, नारायणप्रसाद (२०६७). *नेपाली भाषा शिक्षण*. एसिया पब्लिकेसन्स प्रालि ।
- पन्थ, नारायणप्रसाद (२०७८). *भाषिक विधा शिक्षण*. बुटवल एजुकेशन फाउन्डेसन युनेस्को केन्द्र ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०५५). *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम*. २०५५ । www.cdc.gov.np .
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६४). *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम*. २०६४ । www.cdc.gov.np .
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७१). *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम*. २०७१ । www.cdc.gov.np .
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६). *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम*. २०७६ । www.cdc.gov.np .
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०७०). *नेपाली भाषा शिक्षण*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- ब्ली / Blee, K. M. & Taylor, V. (2002). Some structured interviewing in social movement research. In: Bert klandermans and Suzanne straggenborge (eds.). *Methods of social movement research*. Minnacapolis : University Minnacota Press, pp. 92 - 117.
- भण्डारी पारसमणि (२०६९). *नेपाली कविता र काव्य*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र माधवप्रसाद पौडेल (२०७२). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण* . विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले (२०५५). *नेपाली कविता र आख्यान* . नवीन प्रकाशन ।